

ARAD KÖZÉPKORI HADTÖRTÉNETE.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

I.

A HONFOGLALÁS ARADMEGYÉBEN.

I. A honfoglalás történetének részleteit csak homályos tudósításokból ismerjük. A Névtelen Jegyző bő leírása a legjobb esetben is kétszáz év előtti eseményeket beszél el s aligha más, mint a hegedősök és igriczek verseinek, a parasztok csalfa meséinek leírása.

Igriczek, hegedősök laktak a mai Aradvármegye éjszaki részén, a Fekete-Körösbe ömlő Töz vidékén is. *Igriczverse* (Igrechwerse) nevű földet hallunk említeni még 1429-ben is ama tájon¹⁾, merre felé *Öcső* és *Velek* hadai végső küzdelemre készültek *Mén Marót* ellen, s a hol azután, Zaránd vidékén, a hódító Velek telepedett le. Az igriczek a már keresztény korban a közel zarándi vár udvarnokai lehettek, nem messzire Maróttól (a mai Morodától) s Elektől sem távol. Valószínűtlen-e hogy a *Névtelen Jegyző* korában, ha a legkésőbbi időre, a XIII. század második felére teszszük is azt, a környék hatalmas urai előtt el-elénekelték régi dalaikat régi diadalokról? S ha az ősnévű helységekhez ott, a maguk körében kerestek heros eponymost?

Kazár népek lakoznak vala a Maros folyótól a Szamos folyóig; legalább így tudja a hagyomány.²⁾ Ezen Kazárország éjszaki részét, körülbelül az éjsz. szélesség 47° 30'-éig (a Berettyó jobb-oldalán) már az első támadással elfoglalta volt *Szabolcs*, *Tas* és

¹⁾ Orsz. levéltár, Dl. 12086. (NRA. fasc. 1521. nov. 24.).

²⁾ Béla névt. jegyz. 11. fej.

Töhötöm. Érdekes, hogy foglalásuk legdélekeletibb határa körülbelül azon hely, hol az Almás vize a Nagy-Szamosba torkol¹⁾, vagyis a hol dél felé Kis-Sebesig a Szamos és a Sebes-Körös völgye közt a limes dacicus kezdődik. Ezt a limest további hódításaikban is fel-tűnő figyelemben részesítik a magyarok.

A második hadjárat (903 táján) nem a tiszamelléki Szabolcs-ról, mint a korábbi hadműködés alapjáról, hanem magáról a Csepel-szigetről indult ki.

Körülbelül a soroksár-kecskemét-csongrádi út irányában haladtak Szentés felé a böldi révig; onnan hatalmas és szinte érthetetlen kerülővel éjszakkéletnek (egy darabon a Kórógy vize mellett) Szarvasig, hol a Hármas-Körösön átköltözvén, a Sebes-Körös egyik mellékvizénél, a Tekerőérenél, ott szálltak táborba, hol az Ördög-árkának nyomai maig is láthatók. Valószínűleg ez árok mentét követve, jutottak el a Jószás (Jouxas) patakig, hol táborba szállottak.

S itt fogas kérdés előtt állunk.

Ha valóban a mai Aradmegyében volt e Jószás folyó²⁾ s egy-e azzal, a melyik Gurahoncz átellenében ömlik a Fehér-Körösbe? Oly jó geographus, mint a Névtelen Jegyző, hogyan nem említi a Sebes-és Fekete-Köröst, a melyen át s a Fehér-Köröst, a meddig el kell vala jutniok a hódítóknak? S ha Kórógy, Tekerőér, Jószás féle ereket és patakokat felsorol, miért nem emlékeznek a Körösök rendszeréhez tartozó s útjukba eső Kölesér, Gyepes és Töz folyókról, melyek még nagyobbak is amazoknál?

E fontos helynevek elhallgatását bajosabb megérteni, mint belenyugodni abba, hogy a Bihar, vagy Bellarad várig még útban levő egyetlen folyó, a Jouxás, vagy talán Jószás, inkább a Nagyváradnál kiszakadó s a Berettyó-Ujfalu átellenében a Berettyóba ömlő Kis-Körösnek feledésbe ment régi neve. Onnan, két napi pihenés után, harmadnap csakugyan vígan kezdhették ostromolni a közel Bihar várát.³⁾ A Tekerő-ér, majd a Sebes-Körös mellett egyenesen ide vezetett újtók.

¹⁾ Torma meghatározása szerint. L. «A limes dacicus felső része» cz. értekezéséhez (Budapest, 1880.) adott térképét.

²⁾ Szabó K. Béla kir. névt. jegyz. 74. l. és Magyar vezérek kora, 100. l.

³⁾ Utal erre *Podhradczky* is: Béla király névt. jegyzőjének idejekora és hitelessége, 362. l.

Azonban tegyük fel, hogy a honfoglalók Szeghalom-Csökmő tájától Gesztig az Ördögárkát, Szalonta vidékétől pedig a limes dacicust követve, annak Kislakon, Árkoson és Boros-Sebesen át maig is látható vonala mentén¹⁾ valóban eljutottak oda, hol e limes végződni látszik, t. i. a Jószás-patak torkolatáig, a mai Aradmegyébe. Onnan valjon csakugyan vígan lovagolhattak-e Bihar vára felé, mint a krónikás mondja?²⁾ Hiszen a Jószáson fölfelé nem is vezet út Biharba.³⁾ Arad és Bihar közt az egyetlen járható út e szakaszon az, mely Jószástól kissé odább keleten a Fehér Körösbe Csúcs vidékén ömlő Strumtura-patakon fölfelé Kristyóron át Kerpenyénél ér a Fekete-Körös völgyébe s elválasztja a Moma-Kodrut a Bihar-hegységtől. Kerpenyénél leereszkedve azután elég könnyen elérhették Bélavárát, melyet a Névtelen Jegyző Bellarad vagy Bihar várával szokás egynek venni.

Ez a vár nem is a Fekete-Körösön, hanem annak csak egyik jelentéktelen mellékvölgyén, a Kodruból jövő fenesi patakon uralkodott s úgy el van dugva, hogy valóban bámulhatunk őseink gyorsaságán és tájékozottságán, ha egy nap alatt (harmadnap) már reáakadtak. S még jobban bámulhatunk azon, hogy mellé vígan tették meg ez utat, mely egy Hannibálnak is becsületére vált volna; mert hiszen az aradmegyei Jószás és a biharmegyei Bélavár közt levő hegység a szó legszorosabb értelmében vett Karsztvidék, melyen igen tanulságos kirándulást tehet egy turista, vagy egy szaktudós,

¹⁾ Szabó szerint (Vezérek kora, 100. l.) «a bihari s aradi erdős vidéken, az úgynevezett Erdőháton». Előadását követi *Kápolnai* István is (Honvéd, 1868. 163. l.).

²⁾ Névt. Jegyző, 51. fejt.

³⁾ *Kápolnai* (id. h.) feltűnő ügyes fogásnak tartja, hogy a magyar sereg Mén Marót egész országát a Körös balpartján megkerülte s ez által — a védelem több vonalának megvívását kikerülve — egyszerre a védelem szívébe tört. Azonban csak a Jouxás név említése jogosít azon föltevésre, hogy a magyarok átkeltek a Körös balpartjára; Jószást pedig — legrégebb okleveles említésekor, 1553-ban, 1561-ben és 1574-ben is — Jószásnak és nem Jouxásnak találjuk írva, Bihart ellenben csak a XIII. századbeli s így jegyzőnkkel közel egykorú Várad Regestrum is 81-szer írja így és csak egyszer Bellaradnak; ez tehát oly ősmert hely volt akkor is, hogy nem lehet kétség, mit értett alatta a jegyző.

de szinte legyőzhetetlen akadály lovas-csapat számára. Nem is szerepel ez a hadtörténelem egyetlen más korszakában sem.

Az sem utolsó bökkenő, hogy a Bélavár nevet csak az 1548. évi 12. törvénycikk használja először s hogy odáig következetesen Fenesnek nevezték.¹⁾ Castrum Fenes a neve már 1290-ben is; honnan mondhatta volna tehát Bellaradnak vagy Bélavárnak a legkésőbb a XIII. század végén élt Névtelen Jegyző? Azt, hogy Bélavár a váradi püspökök középkori kövéra, inkább vadászkastélya volt,²⁾ csak mellesleg említem. E 450 lépés kerületű kis várban bizony sohasem lakott Mén Marót és 300 felesége; és sohasem volt ez egy külön (talán kazár) fejedelemség székhelye.

S talán maga Bihar sem volt az. Idők folytán a morvaországi Wellehraddal tévesztették össze a krónikások.³⁾ Ott uralkodott Marót, majd Szvatopluk a cseheken, morvákon és tótokon s az ő Wellehradját nevezték azután Belaradnak, Belaridnak, vagy Biharnak. Mennyire hibásan, az is bizonyítja, hogy hradnak a várat csak a felvidéki tótok nevezik; a várnak alföldi ős szlovén neve grad.⁴⁾ Ez érv lehet arra nézve is, hogy Bell-Aradot (Bjela hrad), ha első pillantásra oly meglepő is a hasonlat, ne azonosítsuk a mai Araddal,⁵⁾ melyet a középkorban egyébként mindig Orodnak írtak s melynek helyrajzi viszonyai semmiképen sem illenek a honfoglalás e részletéről adott leírásra.⁶⁾

¹⁾ *Bunyitay*: A váradi püspökség története I. 105. és III. 454.

²⁾ Tervrajza, képe s leírása u. o. II. 310. 314. és K. Nagy Sándor, Biharország, I. 246—254.

³⁾ *Pauler*: Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok, 1883. 110. l.

⁴⁾ *Földes János, Lakatos Ottó* Arad története cz. művében. I. 12.

⁵⁾ Mint ezt *Knauz Nándor* tette volt (Magy. Encyclopædia. III. 657. h.) Pár hasábbal alább — u. o. 675. — már *Wenzel* figyelmeztetett ennek helytelenségére. —

⁶⁾ *Nagy Sámuel* szerint (Észrevételek a magyaroknak táborozásáról, bihari vezér Mén Maróth ellen. 1824. Nemz. múz. MS. 241. Oct. Hung. 10—12. l.) a vezérek a bódi révnél keltek át s a Csongrád megyében Szegvártól délre a szentgyörgyi pusztán a Kurcza vizébe szakadó Kórógy érnél szálltak meg először. «Itt a székelyekkel egyesülve jöttek a Maros és Fehér-Körös közt, míg a mai Aradvármegyében a borosjenői hegyek körül Csermő (Cerumó) nevű cameralis helység eránt a Fehér-Körösön általúsztattak; onnét ellovagolván, a Tekerő vize mellett táborba szállottak. Ez a

Nem egy példa mutatja, hogy a helytörténetek elcserélődnek; ez eset maga azonban még legfeljebb csak azt bizonyítja, hogy zavar van a honfoglalás eme részének elbeszélésében; s nem azt, hogy a hely- és személynéven kívül a többi teljesen eldobni való.

Őseink valóban nem kerültek harcz nélkül a Körösvidék birtokába; s az is valószínű, hogy a döntő harcz valahol a mostani bihari földvár közelében ment végbe.

Nem lehetetlen, hogy úgy, a mint a Névtelen Jegyző említi, kazarokkal kellett küzdeniök s hogy Mén Marót nem egy szláv pásztornép fejedelme volt.¹⁾ E kazarok az avar birodalom gyengülése idejében nyomúlhattak Dél-Oroszországból Magyarországra, hol egyezkedés vagy harcz következtében átvették a vezérserepet azon avar töredékek fölött, melyek a Meszestől a Sebes-Körös jobb oldalán Biharig és Bihar-Zsadánytól s a Sebes-Köröstől délre le Aradig, az Ördögárkától keletre Erdély felé bizonytalan határokig, tömegesebben éltek. Hogy a Tisza baloldalán, le a Marosig az így nagyjából vázolt határokon kívül csak elszórva lakhattak, bizonyítja, hogy Szabolcs várától be Erdő-Szádáig, és ismét Szabolcstól délkeleten Zilahig, majd onnan ki Székelyhídig, a Berettyó jobb partján a Sárrétig s éjszakra a Tisza dorogmai (borsodi) révig az első hadjáratban ellenállásra sehol sem találtak s Marót csak a Sebes-Körös balpartjának védelmére szorítkozott. A második hadjáratban is csupán a limes dacicus legbelsőbb vonalán túl említnek csatát.

Kazarokra utaló helynevek manap is vannak a Körös-Tisza-Maros közében s ha magyarországi kazarokról nem emlékeznek a

Tekerő vize a Fekete-Körös, úgy, hogy a béli hegyeket jobbra hagyván, legtermészetesebb újak Tenkének vezetett; a Tekerő nevet Tenke nevében-e, vagy a Fekete-Körösben találod meg, mindegy (?)» A Jóúszás folyót (12. l.) a Sebes-Körössel azonosítja. Bihar várát a mai Biharnak veszi s alaprajzát is mellékli. Azt hiszi azonban, hogy innen Belevár felé, az Igfon erdejéhez fordultak s hogy voltaképp csakugyan a mai Bélavárat ostromolták meg. (13—14. l.)

¹⁾ *Pauler* (A magyarok megtelepedéséről. Századok, 1877. 390. l.) annak tartja. Szláv alattvalói mindenestre voltak; a szlávokra emlékeztető nevek azonban épen a mai Aradmegye (a régi Zaránd) éjszaki részén a legkritkábbak. Biharban és Szatmárban oklevelek szerint is laktak kazarok. (A magyar faj és művelődés eredete. I. 101. stb.)

byzanci írók, ez még épen nem mutatja, hogy ittenlakásukban kételkedjünk. Mert Dél-Oroszország vezető népei közé tartoztak a kazarak s mégis jobbadán csak arab és perzsa földleirók és utazók tudósításaiból értesülünk viszonyaikról. «Különféle nemzetekből összegyülekezett» vitézek harczoltak, a Névtelen szerint, a szláv nevű, de kazár földön levő Bellarad vagy Bihar várában a magyarok ellen. Voltakép tehát kimondja, hogy sok nyelvű nép fölött vittek vezérszerepet a kazarak. Fejedelmök többnejúsége azt mutatja, hogy mohamedánok voltak. A kazarak tényleg meghallgatták mindhárom monotheistavallást. Déloroszországi hazájokban a többség a zsidó hitet követte ugyan, nagyobb városaikban azonban a mohamedánoknak is voltak mecseteik. De ha még oly híresek is vallástürelmükről a kazarak, könnyen megtörténhetett, hogy a mohamedánok egy része mindamellet is odahagyta a törzshazát s kisebb tömegben mai honunk földén keresett új szállást.

Ide magával hozta már a városépítés ösmeretét is; úgy, hogy Bihar várát csak kemény ostrom után vehették be a magyarok. Feltűnő, hogy valamint útrakelésök idején a kazár király javasolja volt szövetségeseinek, a magyaroknak, hogy fejedelmet válasszanak, — úgy e haza földén is a kazár népség meseszerű vezérének leányát fogadja el fia nejeül Árpád. Ez ha költemény, nagyon is logikus költemény. Azt a körülményt szintén érdemes volna megfontolni, hogy kazarakat ugyan egyedül a Névtelen említ hazánkban, de a középeurópai szerzetes és más írók, kiknek előadásai nyomán egyben-másban indúlt, egész Európában nem ösmerik az ural-altájiaknak «politikai tekintetben legfontosabb» eme népet. Másrészt bajos volna azt állítani, hogy egy magyar király jegyzője épen a királyok nemzedékrendében követne el oly durva botlást, hogy — ha már bizonyosat mondani nem tud — nem külföldi hatalmas, hanem egy belföldi kisebb nép legyőzött fejedelmének leányát írja Zsolt nejeül.

«Öcsöb és Velek, valamint az egész sereg, uruk parancsának engedve, Mén Marót leányát — lakodalmat tartva — átvevék s a lakosok túsokul vett fiait magukkal vivék és magát Mén Marótot Bihar várában hagyák.» . . . «Akkor a vezér Veszprém várát Öcsöbnek, Szalók atyjának adá nagy hű szolgálataiért minden tartozandóságaival, — Veleknek pedig a zarándi ispánságot adá

s így a többi nemeseknek is tisztségeket és helységeket ajándékozza.»¹⁾

A krónika szerint tehát a bihari vezér országa az Árpáddal való szerződés után csak a Berettyó, az Ördögárka, Fekete-Körös és a későbbi erdélyi határ közt levő területre, más szóval a Sebes- és Fekete-Körös felső- és középfolyásának vidékére szorítkozott. Legkésőbb vesztette el a Fekete-Körös és a Maros közt levő szep vidéket, a mai Aradmegyét. Ennek éjszaki részét, vagyis a Fehér-Körös mindkét partvidékét csaknem a torkolatig, tehát a későbbi Zarándmegyét nem kapta ugyan adományúl Velek, mert ez csak a krónikaíró anachronismusa²⁾; hanem megszállotta azt, mint első fogláló, a maga és nemzetsége számára. Benne volt-e ez az Árpád és Marót közt kötött egyességben, vagy talán külön hadi kalandon szerzett rá jogot Velek, adatok híjján meddő feladat volna feszegetni. Annyi áll, hogy Bíborban született Konstantin császár szerint is³⁾ magyarok szállották meg a IX. század végén a Tisza, Körös, Maros, Temes és Tutez (Töz ?) vidékét⁴⁾; s a Körös, Töz és Maros vidékén Elek, (Kis- és Boros) Jenő, a két Bököny, Otlaka (Otról), Zaránd, Simánd, Gyorok, Nyék, Megyer, Bulcs, Arad, Karancs, Kaza, Lökösháza (Lökösről), Gyarmat stb. igen régi helységek, melyek mint nemzetség- és személynevek is szerepelnek a krónikákban és az oklevelekben.

Jobbadán oly helyek, melyek az úgynevezett római sánczok irányában esnek. Így különösen maga Zaránd is, melynek földvára a Csigernek a Fehér-Körösbe való ömlésénél feküldhetett. Az

¹⁾ Névt. jegyző, 52. fej.

²⁾ A Névtelen csak Borsod (31. fej.) és Zarándmegye vagy ispánság elajándékozásáról szól s Árpád idejéből más comitatust nem említ. De ő maga sem mondja, hogy ezt a megyét Árpád készen találta, vagy maga állította volna föl. S helyesen veti föl *Torma József* (A zónuki grófságról. Történelmi Tár, 1887. 348. l.) azt a kérdést, hogy Árpád csak Borsod- és Zarándmegyét találta volna készen, vagy csak ezeket szervezte volna? Bizonyos, hogy Velek azon részen telepedett le, hol a Névtelen Jegyző idejében Zarándmegye feküdt és hogy a Névtelen csak a maga korabeli beosztás szerint beszélt.

³⁾ De administrando imperio, 40. fej.

⁴⁾ Pauler (Századok, 1877. 383. l.) a rejtélyes Thutez alatt a Marossal egyesült Tiszát érti, melyet így a császár másképp is nevezne.

öt metsző római sáncz némi kanyarúlattal Kubint, Dentát, Temesvárt, Világost, Ágyát s a Töz torkolatát kötötte össze s nyomait helyenkint most is láthatni.¹⁾ Tőle keletre és nyugatra 15—20 km. távolságban megy a másik két sánczolat, melyek délen a Marosra, éjszakra a Fekete-Körösre támaszkodva, egy körülbelül 1800 □ km.-nyi síkságot védelemre teljesen alkalmassá tettek; s annyival inkább, mert ennek éjszaki részét számos folyó öntözte. Valóban kedvező hely egy egész nemzetség letelepedésére. Vizenyős síkság, hol méneseit, gulyáit nyugodtan legeltethette és kedve szerint halászgathatott a magyarság; védelmezhetette magát a nélkül, hogy falak mögé kellett volna szorítkoznia. Öserdők váltakoztak a gazdag legelőkkel; a két Körös közep, valamint a megye délnyugati részén csak néhol nyíltak tisztások, hol az egyes ágak sátorfalvai megalakúlhattak. Ez erdős vidékeken a halmok uralkodtak. A vezérek korára emlékeztet a Csörsz-, Kádár- és Lehelhalom neve.²⁾ A halmok egész tömege emelkedik Sikló és Szent-Márton vidékén s az egész mai Aradmegyében 110-re teszik a számukat. E nagy tömeg jobbadán a most említett 1800 □ kilométernyi területen van összezsúfolva. Lehetetlen, hogy ne számolt volna velök a honvédelem.

A nemzetségek és ágak fegyverfogható férfiai személyesen teljesítették a honvédelem kötelességét³⁾ s egészen Szent-István koráig a vár körül levő szállások széleskörű önkormányzati joggal voltak a magyar nemzeti conföderatio tagjai. A bentalált lakosokat vagy a földvárak szolgálatára s a körülöttük levő földek művelésére kényszerítették, vagy szabad tanyázást engedtek nekik a hegyek közt, hová a lovas nép nem igen kíváncszott.

A behódolt nép egy része csakhamar beolvadt a magyarságba; s magának Marótnak férfirokonai még századok múlva is nagybirtokosok voltak Bihar vára közelében.⁴⁾

¹⁾ E sánczokról Aradmegye monographiájának a római és avar kort tárgyaló szakaszában bővebben szólok.

²⁾ *Jerney*: Keleti utazás, II. 91.

³⁾ *Botka* a Századokban, 1870. 501.

⁴⁾ Nagy Gábor (Tud. Gyűjt. 1836. V. 25—31. l.) azt bizonyítgatja, hogy Biharvármegyében — 1261 óta oklevelek szerint is — még pedig Bihar városához közel, sok századig fennállott a Marót-nemzetség; a mi a

II. Akkor már, midőn a zarándi részek a magyarok kezére kerültek, két év óta bírták a Maros baloldalán a Tiszáig, Dunáig s Erdélyig terjedő tartományt. A középkorban a mai Krassó-Szörény- és Temesvármegye éjszaki része, tehát közvetlenül a Maros balpartján elterjedő vidék Aradvármegyéhez tartozott; és pedig körülbelül a mostani újaradi, vingai és lippai járás. «Azon földet pedig, mely a Maros vizétől Orsova váráig vagy on, bizonyos Glád vezér foglalta el, ki Viddin várából a kúnok segélyével kijött.»¹⁾ Bolgárok és kúnok barangoltak tehát e tájon. Ha nem szabad is szó szerint vennünk a krónikás tudósítását s a bolgárok és kúnok alatt, kik az ő korában csakugyan éltek ottan, egyszerűen uraltájakat kell értenünk, lehetetlen, hogy azonnal az avarokra ne gondoljunk.²⁾ Az avarok sánczyúrúi itt, a Maros jobb és balpartján csaknem egyenlő, 22—23 kilométernyi távolságban, Aradban Szent-Anna, Temesben Zsadány határában, a legnyugatibb két római sáncz közt elég épen fenmaradtak. Nincs róla írásba foglalt emlékezés, de több, mint valószínű, hogy mindkét sáncz szerepet játszott a honfoglalás történetében. A magyar középkorban Zarándmegye délfelé nem terjedt a szentannai s Aradmegye szintén délen, a zsadányi földváron túl.

S a Glád ellen intézett első támadás csakugyan e tájt érte. Szoárd, Kadocsa és Vajta (vajda?), Árpád által küldetve, Magyar-Kanizsánál kelt át a Tiszán, azután a Csesztőreg, vagyis a Marosból Arad táján kiszakadó Aranka mellett ütött tábor,³⁾ onnan pedig (körülbelül a szabadka-temesvári útirányt követve) a begái

Névtelen Jegyző hitelességének bizonyossága. S ezt az is mutatja, hogy e nemzetségben kedvelt név az Álmos és Marót. Zsigmond híres hadvezére, Maróthy János, nem a Marót- és Almosdi—Csire—nemzetségből származott. (29. lap.)

¹⁾ Névtelen Jegyző, 11. fejt.

²⁾ A szentannai avargyúruról l. cikkemet, Archæol. Értesítő, 1882. s a Kölcsey-egyesület évkönyve, I. 185—194. l. A zsadányi avartelepről Péch József, Tört. és Rég. Értesítő, 1877. 49—59. l. V. ö. ugyanott (1875.) Miletz cikkét, a 12—13. l. s *Fontellyét* (Római vagy avar emlékek-e a délmagyarországi párhuzamos műsáncz vonalak?) u. o. 1886. 181—209. l.

³⁾ Az Aranka régi neve Harangod; ebből lett az Aranka név. Csak hozzávetve mondhatjuk, hogy valaha Csesztőregnek is hívták.

részekre szállt. «És ott — úgymond a krónikás¹⁾ — két hétig maradának, míg azon haza minden lakosait a Marostól a Temes vizéig meg nem hódították és azok fiait túszokul nem vették.» Valószínű, hogy az egyik csapat a Csesztöreg (Aranka) mentén, Arad tájékán érte el a Marost, mely mellett a rómaiak útját még elég ép állapotban találhatták; s ez úton Bulcsig nyomúlhattak, hol a rómaiak idejében is castrum állott. Ettől keletre már szűk a Maros völgye, tovább tehát alig érdekelte őket a táj. Bulcs — talán a rómaiak Ziridavája — még a honfoglalás idejében nyerve magyar nevét; annyi bizonyos, hogy Szent-Mártonról címzett apátságának korát egészen Szent-Istvánig viszik vissza.²⁾ Az a körülmény, hogy a rómaiak castrumát a középkorban épen egy magyar vezérről nevezték el, valószínűvé teszi, hogy foglalásaikban, mint rendesen, most is a folyók völgyén fölfelé haladva hódítottak.

A Béga mellől — talán egy másik csapat — éjszakfelé haladva, első sorban a zsadányi avarsánczot vívta meg, melyet egy ismertetője³⁾ Európa legnagyobbszerű középkori erődművének nevez. Annyi bizonyos, hogy hasonló nagy arányú földvárakra sehol sem akadunk a Béga és Maros közt; s mivel a krónikairó hódításról beszél, kétségtelenül épen itt kellett folyonia valamilyes küzdelemnek.

Maga *Glád* «nagy lovas és gyalog sereggel, a kúnok, bolgárok és oláhok (szlávok) segítségével» a Temes mögött szolgáltatott csatát, melyet azonban tökéletesen elvesztett.⁴⁾ E döntő csata s néhány kisebb helyvédelem után az egész tartomány a magyarok birtokába esett. Glád hűséget fogadott s mint alárendelt főnök működött azontúl a Maros, Tisza, Duna közében. Csupán a mai Torontálmegye nyugati részén, Tarasnál telepedtek le tömegebben a Vajta által vezetett magyarok. Gládot nem fogadták volna el alattvalóul a honfoglalók, ha nem rokon törzsből száрма-

¹⁾ Név. Jegyző, 44. fej. Horváth szerint (Magyarok története I. 54.) a Temesig nem találtak ellenállásra; de a Névtelen *hódítást* említ.

²⁾ Monographiája a Tört. Adattárban (1872. 339. és 371. l.)

³⁾ *Pontelly*, Tört. Értesítő, 1886. 197. l.

⁴⁾ Név. Jegyző, 44. fej.

zik; mert hiszen minden ponton diadalt arattak, a másik két vezér (Szoárd és Kadocsa) még a Balkán-félszigetre is benyomult; — Glád erejétől tehát nem tarthattak többé. Csak úgy érthetjük a dolgot, hogy az avar és más rokon népek töredékeivel állama erejét, vitézei számát akarta növelni Árpád; azért kimélte Glád népének önkormányzatát.

A források nem szólnak róla, de nem valószínűtlen az a föltevés, hogy Gláddal olyanforma szerződést kötöttek a magyarok, mint kevéssel utóbb Maróttal; t. i. hogy csak életének tartamára maradt meg a temesi részek birtokában. Egy rokontörzs sarjával szemben elég nagy, de érthető engedmény. A magyarságnak szervezett hadereje sem lehetett arra elég, hogy Európa felét kétségbe ejtse hadi sikereivel, midőn itthon szabadúlni vágyik tőle a meghódított nép. Ezzel csínyján kellett bánni; s bevárni az időt, míg önként beolvad a hódító népségbe, a mire rokon fajnál számítani lehetett. Mert hiszen azok a bolgárok, kik Glád előtt és alatt az avar és más népek fölött a Tisza, Duna, Maros közében vezérszerpet vittek, épen a szláv befolyás elől vonúlhattak ide a tulajdonképeni Bolgárországból; s annyira pogányok maradtak új hazájokban, hogy e részeken csak Szent-István király uralkodásának második felében kezdett terjedni a kereszténység.

Glád és Árpád halála után a Duna lett a magyar és bolgár uralom határvonala. A temesi részek uralaltáji és szláv származású lakosai — miként, nem tudjuk, de tényleg — közvetlen tagjai lettek a magyar államnak. Glád halála után nem tekinthetni többé tartományúl a temesi részt. Ezt talán már eleve Vajta vezér ivadékaiknak szánta Árpád s őt úgy szólván Glád hűségének ellenőrzése végett telepítette le a Tisza balpartján. A történelmi nyomozás jelen állásában alig kételkedhetünk azon, hogy már a vezérek korában valamely magyar nemzetség szállta meg a Délvidéket; és pedig azon nemzetség, melyből Ahtony (Ochtum) származott. A Névtelen Jegyzőnek azt az állítását, hogy ő Gládnak ivadéka volt, nyugodt lelkiösmerettel elvethetjük ¹⁾; mert az ada-

¹⁾ *Florianus*, Hist. Hung. Fontes Dom. II. 258—302. l. Mivel azonban utóbb Ahtony is a görögöktől kért segítséget s ott meg is keresztelkedett, legalább megmagyarázhatjuk a Névtelen tévedését.

tok — igaz, igen gyér adatok — összevetéséből kiviláglik, hogy ő magyar nemzetségfő volt.¹⁾ Nem foghatjuk reá, hogy épen Vajta családjából származott volna; pedig az volt mindenesetre a legtermészetesebb, ha a bolgár önkormányzat megszűntével épen a bolgárok megverője, vagy annak valamely utóda vette át a kormányt, annyival inkább, mert szűkre szabott szállását különben is azon területen kapta.

Egyébiránt van is annak nyoma, hogy a Délvidéket már a királyság megalapítása előtt magyar lakosság szállta meg.

Egy irodalmi hagyomány szerint a Temes és Maros közt levő területet, tehát a régi Aradmegye déli részét is, a hét vezér egyike, *Kund* kapta volna, kit elegendő sereggel láttak el a rend fentartására. Az így leigázott földet Kund-kapitányságnak nevezték, mely nevezet azonban csakhamar elenyészett.²⁾ Középkori írónál semmi nyoma sincs e kapitányságnak s az egész logikátlan tudósítás, körülbelül száz év előtt, megfoghatatlan módon csúszott be irodalmunkba, honnan alapos vizsgálódások most már érdeme szerint kiküszöbölték.³⁾ Az egész csak azért említettem föl, mert oly általánosan elterjedt vélemény az, hogy a róla való hallgatást sokan a történelmi előadás hézaga gyanánt vehetnék.

Ennél azonban hasonlíthatatlanul fontosabb a bíborban született Konstantin császárnak azon már említett adata, hogy a magyarság zöme a Temes, Thutez, Maros, Körös és Tisza közt lakik.⁴⁾ S ezt ő a X. század közepén, a honfoglalás után mintegy ötven évvel írja. Ez ötven évnek első felében kellett tehát végbemennie a megszállásnak, ha már a század közepén Görögországban is magyarnak ösmerték azon területet. Ez az értesítés, oly tekintélyes kortárstól, egymaga is megdöntheti azt a hitet, hogy Glád ivadékai bolgár, avar, kún és szláv alattvalókkal külön tartományon uralkodtak ottan.

Ez a megszállás éjszakfelé egészen a Zaránd-nemzetség föld-

¹⁾ *Karácsonyi*, Szt. Gellért élete. 83—86.

²⁾ Az erre vonatkozó irodalmat összeállította *Ortway* a Történelmi Értesítőben (1875. 157—162. l.)

³⁾ *Ortway*: A Kund-kapitányság. Tört. Értesítő, 1875. 157—171. l.

⁴⁾ Id. h.

jéig terjeszkedett s így a középkorbeli értelemben vett Aradmegye teljesen csak Glád halála után került a magyar vezérek hatalma alá. Képzeltetetlen is, hogy az Erdélylyel való hadi és kereskedelmi érintkezés egyik legfontosabb útvonalát, a Marost, őrizet nélkül hagyták volna. A sót Erdélyből ez úton kapta az alföldi magyarság, melyet ettől minden pillanatban meglehetett volna fosztani, ha «a Maros termő partinál» megbízhatatlan népség tanyáz. De magyarok tanyáztak ott. Még a XIV. században is oklevelek tanúskodnak arról, hogy a Maros jobb partján is, a mostani Arad- és Csanádmegyék határán, Pécska és Nagy-Lak közt a Glád örökségébe lépő Ahtony (Ohtun vagy Achton) nemzetségnek voltak jószágai.¹⁾ Ahtony (Achton) ugyanakkor mint helynév is szerepel.²⁾ A Pécska vidékén, közvetlenül a Maros partján levő hatalmas sánczok egy része, mely határozottan a földvárak közé tartozik, még a vezérek korából való lehet.³⁾

A Maros aradmegyei szakaszának jobb és balpartján, főkép a síkon, de még a völgy egy-egy kitágulásánál is egymást érik a legmagyarabb hangzású helynevek, melyek még a XVI. század előtt s részben Árpádkori oklevelekben fordulnak elő, de egészen a honfoglaló, még pogány magyarokra emlékeztetnek.

Törzs- és személynevek rejlenek pl. ezekben: Kupa, Szemlak, Bod (Bodpéterföldre), Benkefalva, Buda, Budafalva, Csála, Csenkeverme, Csenkörvénye, Itelaka, Gyelíd (Galád, Glád?), Arad, Zádorlaka, Kaza, Gyerk, Gyorok vagy Gyarak, Mácsa, Mácsalaka, Csaba, Cserne, Simánd (a Maros balpartján négy is), Zábrány (vagy Ábrány, törzsnév a székelyeknél), Bulcs, Gyulató, Gyulakápolnás. A pogány vallásra utal Ósvilághalma-teleke, Bálványos, Iltyó.⁴⁾ Az őseredeti halászatra Keczefalva; a földerősítésre Árok, Földvár stb. S ha részletesen ismernők Aradmegye megszállásá-

¹⁾ 1318-ból Anjoukori okmánytár, II. 418.; 1352-ből u. o. V. 594. 1. és orsz. levéltár, Dl. 4289.

²⁾ Dl. 4289. 1437-ben Aton, Marján közelében (Orodban) feküdt. Fejér (Cod. Dipl. X. köt., VII. füz. 893—5. l.) Abonnak olvasta.

³⁾ Pogánykorbelinek mondja *Rómer* is. Múzeumi jkönyv, XXV., 151., 674. sz. *Házy* Sándor pécskai urad. mérnök által készített térképe u. o.

⁴⁾ L. erre nézve *Ipolyi*, Magyar Mythologia 90.

nak történetét, bizonyosan megtalálnók a személy- és helynevek egy részének egymásra való vonatkozását.

A Vajta-¹⁾ vagy Atony-nemzetségnek s ágainak birtokai Csánádban és Aradban egyaránt a Maros mindkét partján terjedtek el; amannak éjszaki, emennek déli határa csupán a törökök kiűzése után lett e folyó. Már csak ezért is el kell vetnünk a csiki székely krónikának azt a meséjét, hogy Szent-István király «megígérttven Gyulának leveretése után Apor rabonbánnal a keresztiség fölvetelét s a király iránt való hűséget, egyik fiát, Sándort, törzsével (?) Araddal együtt «áthelyezte a Szállás nevű patakhoz mely nem messze volt a Zarán-törzs földéhez, csaknem Magyarország határán, az oláhok hegyénél.»

Ez az Arad, ugyanazon krónika szerint Köröncnek fia, Becsenek unokája volt, ki híve lévén a királynak, «Pannoniában» igen bő ajándékokat kapott; de mégis megúnta Magyarországot s visszament Erdélybe.

A csiki krónika úgy képzeli a dolgot, hogy onnan, Zám vidékétől, honnan a Maros Magyarországra jön, egészen odáig, hol a Tiszába ömlik, 1002-ben Arad vezetése alatt székely határőrket telepített le Szent-István, s hogy Arad vezér építette volna a róla nevezett várost.

E krónikáról azt mondja egy ismertetője²⁾, hogy alig van sora, mely erősen arczul ne csapná a kritikát. Az Aradra vonatkozó is azok közé tartozik. Miért nem ír Maros folyót, vagy legalább Száraz-eret a nem is létező Szállás-patak helyett? Miért telepítne ki Szent-István epen akkor székelyeket, midőn leginkább lett volna szüksége rájuk Keán besenyői ellen? Egyáltalán miért változtatnának hazát 2—3 év alatt háromszor is Arad székelyei? S hol van ma, akár csak helynevekben is, nyomuk a régi és az új Aradmegyében? Mert Szék és Székudvar csak nem szolgálhat bizonyítékul a székelyek ittléte mellett, akár a nyelvben való jelentésöket, akár — Zarándban lévén — földrajzi fekvésöket vesszszük. De ha — mint hiszik — a XVIII. század elején gyártott dolog a

¹⁾ Woyla nevű helynév Aradban is, 1230-ban. Fejér, Cod. Dipl. III. 2., 204. és Hazai Okmánytár, VI. 24—25.

²⁾ *Marczali*: A magyar történet kútfői. 133. l.

csiki krónika, akkor értjük, mire gondolt; arra a marosmenti határőrségre, melyet csak Mária Terézia szüntetett meg.

Szent-István uralkodásának első felében Arad még mint vármegye sem alakulhatott meg, mert Ahtony uralkodott a Maros mindkét partján; éjszakon a Fehér-Körösig, illetőleg annak egyik mellekvizéig, a Csigerig, tehát egészen a Velek-nemzetség zarándi területéig. Az ő lovai és barmai legeltek a folyó áradásai által termékenyített síkságon, az ő vámosai és őrei szedtek vámot a Maroson sőt szállító királyi hajóktól.

Kupának, majd Gyulának leveretése után az ő nemzetségének területére menekültek a legyőzött főbbek, kik nem tudtak megnyugodni a magyar állami, vallási és társadalmi élet átalakításában. S Ahtony, a büszke nemzetségfő, mai nyelven szólva, a magyar konzervatív politika vezére lett a reform-párt élén merészen haladó király ellenében. A Duna, Tisza, a Körösök és a Maros választotta el birtokát Esztergomtól és Székesfehérvártól, hol a hivatalos Magyarország ügyei összefolytak; meglepetéstől már a természet akadályai következtében sem tarthatott; de különben is volt annyi, ha nem több katonája, mint magának a királynak is így bátran daczolhatott vele. Talán nem is annyira az ősi intézmények fentartásáért lelkesedett, hanem inkább csak azon mesterkedett, hogy ne kelljen lemondania azon nagy hatalomról, melylyel — mint nemzetségfő — a hétvezérség, heptarchia, korának intézményei szerint élvezett.

Magyarországban a vallásért való küzdelem csak úgy számíthatott diadalra, ha a szabadságot is zászlajára írta. Ahtony azonban 1019 táján fölvette a kereszténységet Viddinben s így — mint görögkeleti vallású — nem is küzdhetett a kereszténység ellen. Igaz, hogy szívében ép úgy pogány maradt, mint előtte egy emberöltővel maga Géza vezér,¹⁾ s hogy nemzetsége területén alig bírt terjeszkedni a görög vallás; de nyíltan mégis ezt vallotta, hogy segedelmet nyerjen Vazul görög császártól, védturától, ki a mily

¹⁾ Az, hogy Ahtony hét feleséget tartott, nem bizonyít magyar származása ellen. Bolgárországban vette föl a kereszténységet, az orthodox bolgár egyház pedig megengedte a többnejűséget. (*Roessler, Rumänische Studien.* 240.)

erősnek mutatkozott Bolgárország meghódításában, ép oly jó segítség lehetett István egyedül való uralkodása ellen. Az egységes, római katolika vallású és nyugathoz simuló magyar állam ellenében ő a görögkeleti vallású, görög fenhatóságnak hódoló s a bizantinismusban megmerevedő heptarchiát állította oda eszményül. S Ahtony egyéni nagyravágásának könnyen az lehetett volna a vége, hogy Magyarország, vagy legalább annak a Duna, Tisza, Maros és Körös közt levő része, ép úgy elveszti függetlenségét, mint 1014 július 29-dike után Bolgárország; és Sámuel bolgár czár bukása után a Szent-Istváné következhetett volna.

De nem következett.

Ha *Ahtony*, ki már 1015 táján gyanússá lett István előtt, Bolgárország teljes meghódolása után 1019 táján maga is hűséget fogadott a «bolgárölő» Vazul iránt, büntetése késhetett, de nem maradhatott el. Öregedésének napjaiban Szent-István legkevésbé sem tűrhette, hogy szétmáljék egész életének nagyszerű alkotása, az egységes magyar állam. 1029-ben rokonát, Csanád urat, korábban épen Ahtonymnak egyik vezérét, küldte a túlhatalmas nemzetséggő ellen, ki a nagyösi téren szolgáltatott csatát. Magyar módon harczolt ép úgy, mint támadója, Csanád, ki azonban egy éjjeli rohamban végkép legyőzte őt. Ahtony a csatával együtt életét is vesztette.

A következő napok a tartomány behódoltatásával teltek el. Maga Csanád az utóbb róla nevezett városig, Ahtony székhelyéig hatolt s azt kardcsapás nélkül elfoglalta. Az eddigi küzdelmek általán a Tisza, Maros és Harangod (Aranka) vizének közében folytak. Ő maga visszasietett a királyhoz, hogy jelentést tegyen és jutalmát vegye.¹⁾ Természetes azonban, hogy a csak imént elfoglalt területet nem hagyhatta magára, s hogy nem érhetette be a nemzetségek és ágak urainak egyszerű hódolatával. Alvezérei gondoskodtak, hogy távollétének ideje alatt teljesen visszatérjen a csend és a rend az engedelmességre szorított vidéken.

¹⁾ Legjobban összeállítja e hadjárat történetét *Karácsonyi*, Sz. Gellért életének «Marosvár meghódítása» cz. fejezetében. (82—101.) *Jireček*, (Geschichte der Bulgaren. Prága 1876.) nem szól sem Gládról, sem Ahtonyról. A Csanád-nemzetségnek 80 birtoka közül a XIV. században 8 vagy 10 fektűt Orodvármegyében. L. *Karácsonyi*, *Történ. Ért.* 1884. 3—24. l.)

Alvezérei közt egy *Orod*, vagy *Arad* nevű is lehetett, ki az Ahtony-nemzetség legéjszakkeletibb részének biztosítását vállalta magára; s kit Csanádvármegye megalakítása után az attól keletre, Zarándtól délre be egészen Erdélyig, a Maros mindkét oldalán, délfelé a zsadányi avargyűrű vidékéig terjedő ispánság élére állított a szent király. Ezt egy forrás sem mondja; az azonban már az eddigiekből is bizonyos, hogy 1029 előtt meg nem alakúlhatott Aradvármegye, s hogy sorsa idáig egy volt a délvidék sorsával.

Nem kételkedhetünk azon, hogy Arad, vagy régiesen írva, Orod csakugyan élőemberről vette nevét ¹⁾ s nem a hrad szláv szótól, a mi várat jelent. Ily helynevet az országnak több részében s oly helyeken is találunk, hol szlávok tömegesebben nem éltek. Már 1297-ben említik Ungban ²⁾ 1369-ben Somogyban ³⁾, 1433-ban Biharban, ⁴⁾ s van ilyen nevű hely Esztergom-, Torda-Aranyos- és Zemplénmegyékben is. Tényleg a XVI. században már elterjedt azon hit, hogy Arad- vagy Orodvármegyét Szent-Istvánnak egyik

¹⁾ Az Esterházy-család leszármazásáról szólva, a Trophæum (Geneal. authen. MSS. Mus. 207. I. köt. Herenessi, MSS. GG. XXVIII.) azt állítja, hogy Jónak a fia lett volna Aradi Zsigmond, 1030-ban szent István hadvezére; ennek fia Péter, 1095-ben szintén hadvezér, unokája István 1156-ban udv. kapitány stb. E családból való — ugyane forrás szerint — Ugolin kalocsai érsek, ki 1240-ben a tatárok ellen küzdve esett el, több hadvezér, tárnokmester, országbíró, stb. A család a Vezekénynél 1652-ben elesett Arady Bálinttal halt ki. Nagy Iván (Magyarorsz. családai, I. 63.) bizonyítékok hiányában nem tulajdonít hitelt e leszármazásnak, de megjegyzi, hogy az «Arady oly név, melyet történetünkben nem ismerünk, pedig nemzedék-tana nagy embereket mutat fel». Minden esetre feltűnő, hogy Arad vezért már Sz.-István korában szerepelteti a Trophæum, mely év kétségtelenül helyesebb, mint a csíki székely krónika Apor-Aradja megjelenésének esztendeje (1002); s hogy az Arad-család történelmileg is már korán és előkelően szerepel, mi maga is figyelmeztet, hogy Arad elnevezését csakugyan egy személyre kell visszavinnünk. Orod mint személynév 1214-ben (Fejér, Cod. Dipl. III. I. 153., 471., 478.); Arad 1273-ban (Tud. Gyűjt. 1836. II. 122. és Hazai Okmánytár, VII. 143.); 1369-ben (u. o. V. 150.) stb.

²⁾ Hazai Okm. VII. 262.; 1477-ből Orsz. levélt. NRA. fasc. 1533. nro. 18.; 1658-ból u. o. fasc. 911. nov. 33., 34.

³⁾ Hazai Okm. V. 150.

⁴⁾ Orsz. levélt. Dl. 12523.; 1436-ból u. o. Dl. 12850. sz.

vezéréről neveztek el,¹⁾ úgy mint Szabolcsot, Borsodot, Csanádot, Soltot stb. a hasonlónevű vezérekről.

Arad, mint vármegye, oklevelekben csak 1214 óta szerepel, midőn comeséül épen a Csanád-nemzetség egyik tagját, Kelement említik,²⁾ de ugyanazon időtájban már szó van az orodi várnépekről a váradi regestrumban, tehát egy szintén hiteles okiratban. Míg ezek a vármegyei élet bizonyosságai, a XII. század közepéről is van már egy — csak töredékben maradt — okiratunk az orodi prépostságról,³⁾ a krónikák pedig kivétel nélkül megemlékeznek egy Aradon 1136-ban tartott országgyűlésről. Ekkor már mintegy száz év óta állott az aradi vár, Szent-Gellért ideje óta, a csanádi egyházmegye egyik főesperességének is székhelye.⁴⁾ A szent püspökről neveztek el az Arad közelében feküdt Giroltfalva és Geroldháza falvakat is.

Az aradi főesperesség valóban Szent-István és Szent-Gellért korából való; már pedig az első alapítású vármegyék területe összeesett a főesperességek területével s még nevök is egyezni szokott.⁵⁾ Akármily ködben borong tehát a meseszerű Arad vezér személye, történelmi tény, hogy Arad az országnak először alapított vármegyei közé tartozik⁶⁾, s hogy heros eponymosa Szent-Istvánnak egyik híve, valamely Arad nevű vitéz.

¹⁾ L. a csiki krónikán s a Throphæumon kívül *Szamosközy* István Tört. Maradványait. (Magy. Tört. Eml. II. oszt. Írók, 28. kötet, 161. l.) Így *Bél* M. is Aradmegye leírásában. (Kézirat az esztergomi primási levéltárban. B. Nro 17. X. d. 6. Pars specialis §. 1.)

²⁾ *Fejér*, Cod. Dipl. III. I. 153. Fábián, Ara.lm. leírása, I. 210—213. stb.

³⁾ Zsigmond királynak egy 1399-ben kelt ítélet-levelében átírva. Közli a Tört. Adattár Csanád-egyházmegye hajdanához, II. 256.

⁴⁾ *Karácsonyi*, Sz.-Gellért, 115. *Schem.*, Cleri dioc. Csanadiensis, 1880. 39—60. l.

⁵⁾ *Balásy*: A pankotai főesperesség. (Egri Egyházm. Közlöny. 1875. 15. sz.) és *Karácsonyi*: Az orodi főesperesség. Tört. és Rég. Értesítő, 1882. 149. lap.

⁶⁾ *Pesty*: Az eltűnt régi vármegyék, I. 40. *Katona* (Hist. Crit. I. 87—88.) ellenben nem számlálja a legrégebb 24 vármegye közé.

II.

A VÁRMEGYEI ÉLET KEZDETE.

II. vagy vak Béla nyitja meg azon királyok sorát, kik az aradi vár jószágait, a honvédelem rovására, elajándékoztatták. Ő alapította az aradi prépostságot és káptalant 1135 táján.¹⁾ Könyvalakban kiadott kiváltságlevele felsorolta azon szállásokat, melyeket a káptalannak az aradi várban adott (mansiones in castro Orodienzi), valamint a falvakat, melyek közül azonban csak Novák és Gyarak neve maradt reánk.²⁾ Egy kétes hitelű adat szerent Zengőt, Csumát, Csilát és Tamási pusztát is a káptalannak adta.³⁾ Bizonyosabb, hogy ő adta Mikelakát és Vonuczot,⁴⁾ hol a királyi ijázmesterek laktak.

A várban eredetileg csak a templom és a káptalanház részére ajándékozott telket a király. S talán épen ezen templom alapítása ügyében járt Aradon II. Béla, midőn 1136-ban azt az emlékezetes véres országgyűlést tartotta. Művét azonban csak II. Endre felesége, Jolánta királyné, fejezte be 1224-ben. E templom a várban feküdt, s mivel romjai maig is állnak, nagyjából a vár helyét is megjelölhetjük. Állott ez a mai Glogovácz falu délnyugati részén egy, a Marosba ömlő ér baloldalán. A Maros hajdan a mai Mon-

¹⁾ Zsigmond királynak egy 1399-ben közölt itéletlevelében csak néhány pont van fölvéve II. Béla privil. leveléből s abból is épen az évszám hiányzik. Először közölte Tört. Adattár Csanád-egyházmegye hajdanához. II. 256. Ez oklevelet már ifj. Vásárhelyi János is ösmerte és kivonatot készített belőle. (Kézírások félíven. V. 65. Az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában, 2373. sz. a.)

²⁾ Novák helység Ség és Mácsa közt, Aradtól éjszaknyugatra, feküdt; Gyarak, (ma Gyorok) a Hegyalján ma is élénk helység. A Tört. Adattár szerint (II. 256.) Novák a Maros balpartján, Hodony körül volt.

³⁾ P. Nagy L. A régi Orod dolgai, 20. l. és Parecz, Aradm. ismert. 9. l. Idézi Gottfried Archæologia cosmologicáját (1638.), lapszám nélkül. E könyvet nem sikerült előkerítnem. Ily helynevek nincsenek is a régi Orodban.

⁴⁾ Rupp, Magyarorsz. helyr. tört. III. 61.

dorlak déli részétől egyenesen nyugatnak tartott s közvetlenül Glogovác deli részét mosva, az említett éren át tért vissza mostani medrébe. Innen van, hogy a sószállító hajók, melyekről II. Endre 1233-ban emlékeznek,¹⁾ épen Arad alatt köthettek ki. A várhely egy kis fensík, s ma is rajta van a régi prépostsági templom romja, a csinos új róm. kath. templom, iskola, ispánlak s a piac. Az egészet nyugatról keletre egyenes utca metszi keresztül; a külső utcasorok ellenben a domb kanyarulataihoz alkalmazkodnak.

A vár fő tömege, a csekély törmelékekből ítélve, a régi templomtól délre, az ispánlak táján, a falu délnyugati részén emelkedett; s valószínű, hogy II. Béla idejében, a prépostsági templommal együtt, kőépületekkel bővült;²⁾ a tér azonban a múlt század első felében annyira beépült új házakkal, hogy alakját meghatározni többé nem lehet. A falu éjszakkeleti részén az országút mellett délről éjszakfelé szabályosan emelkedő öt dombot, mind egy korábbi időnek alkotását, külművek gyanánt használhatták. Az 1136-ból emlékezetes országgyűlést e körül s nem a szük várban tartották.

A vár, a prépostságnak és káptalannak adott néhány belső telek kivételével, a XIII. század derekáig, királyi jóság volt. Határozottan azonban, mint királyi várat, az oklevelek csak 1217-ben, tehát akkor emlegetik először, midőn a prépostság is virágozni kezdett. 1217-ben ugyanis az aradi várnépek (castrenses) közül Mátyás és Sarlód (Sorlout) a király által kiküldött bíró, Dezső csanádi püspök előtt arról vádolták Miklós aradi főesperest és csanádi kanonokot, hogy Basarág (Bursorog) nevű földüket sérelmesen elfoglalta; a főesperes azzal védekezett, hogy ő pénzen vette azt a földet, még pedig egy szabad ember, Ug fia, Kelemen adta el neki. Ez érdekes adat arra nézve, hogy a várnépek már elidegenítik a számukra csak élethosszig átengedett földeket. A bíróság

¹⁾ *Wenzel*: Árpádkori új okm. VI. 183., 349., 520. l.

²⁾ 1807-ben ez ispánlak építése alkalmával a munkások Béla király idejéből egy jó marék ezüstpénzt találtak. (*Fábián*: Aradvárm. leírása. II. rész. Kézirat, birtokomban. 39. l.) Az emlékek különben jóformán csak a templomra magára szorítkoznak. E templommal utóbb összekapcsolták a megerősített káptalanházat. A kővár teljeseen csak IV. Béla idejében épülhetett ki.

előtt Kelemen nem is tagadta az eladást, de azzal védekezett, hogy azon föld öröklött birtoka volt. Akkor pedig a várnépeknek semmi szavuk hozzá. A püspök tehát Váradra küldte őt, hol meg nem égetvén magát, fölmentették.¹⁾

Azonban II. Endre király könnyelmű ajándékai következtében is fogytak a vár jószágai. Különösen a Csák-nemzetség egyik tagja, Miklós comes, Ugrin esztergomi érsek öccse, a Kisfaludyak öse, szerzett nagy birtokokat az aradi és zarándi várak rovására. A király, valamiért megharagudván *Gottfried* orodi prépostra, 1220-ban megfosztotta őt méltóságától s meghagyta *Miklós*, valamint *Othes* (Tötös?) comeseknek, hogy az izmaeliták (bolgárok) segítségével pusztítsák a káptalan s a prépost jószágait. E pusztításban résztvett Kalád fia, György úr is, kit e miatt már 1221-ben egyházi átok ért, melytől csak jelentékeny pénzüsszeg lefizetése után bírt szabadulni.²⁾ A rablásban az egyház szereinek egy része is áldozatul esett,³⁾ a mit csak úgy érthetünk meg, ha fölteszszük, hogy Aradvár jobbágysai és népei akadálytalanul bebocsátották erődítéseik közé a két comest, kik csak így férhettek a vár közepén levő templomhoz. A birtokok nagy részét azután a foglalóknak adta a haragos király. Azonban Honorius pápának 1225 jul. 15. kelt levele által is sürgettetve, végre teljes hatalmat adott IV. Béla ifjabb királynak a helytelenül elajándékozott királyi javak visszavételére. Már 1230-ban jóváhagyta fiának, Bélának, öccse, Kálmán herczeg meghallgatásával tett azon intézkedését, hogy Miklóstól visszavette az ordmegyei Anha, Zehund és Hudi falvakat.⁴⁾ S tette ezt, mint mondja, azért, mert jogtalan adakozás és mérhetetlen bőkezűsége által, saját értesülése szerint, a vármegyék

¹⁾ *Bél*, *Adparatus ad historiam Hungariæ*, 245. l. (Ritus expl. veritatis, §. 249.) Egészen hasonló ügyben ítélt ugyanez évben az orodi prépost, midőn a békési várkatonaság járult hozzá panaszszal Kechen föld elvétele miatt. Ő is az istenítéletet alkalmazta. (U. o. 347. §. 263. l.)

²⁾ *Theiner*: *Monum. Hung. sacram illustrantia*, I. 37. l. Fejér, *Cod. Dipl. III.* 1. 406. és *Kaprinay-kéziratok a budapesti egyet. könyvtárban* 4-r. C. 5. köt. Nro 75. (1222. jan. 17. III. Honorius levele.)

³⁾ *Balics*: *A róm. kath. egyh. tört. Magyarországbán*, II. 1. 246.

⁴⁾ *Fejér*: *Cod. Dipl. III.* 2. 204.; *Fábián*, *Aradm.* I. 6. Leghelyesebben *Hazai Okmánytár*, VI. 24—25.

jogai jobbadán megromolván, jobb tanácsra hallgatva, azokat a korábbi állapotba akarta visszahelyezni.¹⁾

Az öreg király azonban csakhamar ismét Dénes nádor befolyása alá került s már 1232-ben ismét eszébe jutottak Miklós comes hű szolgálatai, melyeket az országban és országon kívül hűségesen és fáradhatatlanul tanúsított. Nem akarván úgymond, hogy ne tapasztalja jótéteményeit, visszaadta elkobzott jószágait. Így Anazehundot, mely határos az orodi vár jobbágysái által birt és szintén Anazehundnak nevezett földdel.²⁾ Innen Péternek Babos nevű földje felé fordult a határ,³⁾ majd nyugat felé is mindenütt Babos mellett terjedt; akkor éjszakkak folytatódva Basarágig ért,⁴⁾ honnan keletnek kanyarodott s ott Oshyz földével, melyet Szornak neveznek, jutott szomszédságba, honnan egy Csiszár nevű várjobbágnak Szor nevű földje felé tartott.⁵⁾ Az egész terület 50—60 □ kilométer lehetett; mai napig is színe, java a földnek, az akkori Aradtól (Glogovácztól) 20—25 km. távolságban.⁶⁾

A Csákyakon kívül a hatalmas Csanád-nemzetség is csorbította az aradi vár jogait. Így 1235-ben Miklós nádor és a Hodos (Hudus) nemzetségből való Gongga nevű pristaldus előtt az aradi vár jobbágysága nevében Basu hadnagy, Nuhu, Bayr, Belche és Kelenin százados (centurio), a Csanád-nemzetségből való Gerváz ellen panaszt emelt Besenyő föld miatt. Az egyik kemény markú várjobbágy Váradon szent László templomában alávetette magát az istenitéletnek is; hordozta a tüzes vasat s baja nem esvén, megnyerte maga és társai részére a pert.⁷⁾ Ellenben összeégette

¹⁾ Haz. Okm. VI. 24.

²⁾ Szionda pusztá, Tornyá és Batonya közt.

³⁾ Bodpéter-földe 1320-ban falu Pereg mellett, Basarágtól és Sziondától nyugotra. Szionda, Varjasháza és Babos puszták közt még 1759-ben is határjárást eszközölt Aradvármegye.

⁴⁾ Arad egyik legrégebb helye. Hovátartozósága miatt még 1881-ben is vitákozott Csanád- és Aradvármegye, mely, a történelmi jog daczára, azzal végződött, hogy 1884 május 20. Basarágot és Sziondát Csanádmegye kapta.

⁵⁾ Basarág és Szent-Tamás közt lehetett. Most ismeretlen.

⁶⁾ Ez oklevél Codex Patrius, I. 10—14. Haan, Dipl. Békésiense, 5—7.

⁷⁾ Várad Regestrum *Bélnél*, 229. l., 158. czikk. Besenyő falu Pálélése (a mai Paulis) és Bak szomszédságában, ott feküdt, hol a Maros folyó tel-

magát az Aradhoz közel Szent-Pál egyházának szolgálója, ki Váradon, az aradi prépost által küldve, épen a miatt keresett igazságot, hogy Kátai Mihály fia, *Bodó* várszolga (serviens) megölte a Szent-Pál egyház szolgáját, Hejkát.¹⁾

Aradon kívül még csak egy királyi vár volt a Maros-Körös közében. *Zaránd*, a hasonlónevű vármegye középpontja. Igen sok várjóság tartozott hozzá s az utolsó falvak csaknem egészen Békés-vár szomszédságában feküdtek. Ezek közül Szerhetet (a békésgyulai határban az Aranyág és Itczefok közt ma is Szeregyháznak nevezett területet), Albát (Fehéregyházat) és Krakkót²⁾ II. Endre elvette, majd 1232-ben ismét visszaadta *Csáky* Miklós comesnek.³⁾ E területen 6 halásztanyája volt a várnak. Ugyanígy tett Krakkóval is, mely egyebek közt a királyi kovácsok Kesej nevű földével volt határos.⁴⁾ Magának a várnak területén a Csiger folyón külön molnárok öröltek a vár számára⁵⁾; még a XIV. század elején is van szó a vár rabszolgáiról, kiket Károly-Róbert király Zarándvármegye főispánságával együtt ad ajándékba⁶⁾; sőt külön regemondók, igriczek is tartoztak ehhez a várhoz.⁷⁾ Ide számították Varsánd (Gyula-Varsánd) falvat is, melynek lakosai királyi szeke-részek és favágók voltak.⁸⁾ Várinak, Várajtnak puszta neve is mutatja, hogy lakosai a vár népei (castrenses) voltak. A fekete-gyarmatiaknak, mint alább lesz róla szó, 1241-ben külön vajdájuk volt, tehát bizonyos katonai szolgálatra voltak rendelve. Szóval e néhány adatból is kitűnik, hogy terjedelmes várjóságai voltak hajdan Zaránd várának, csakhogy a védelem gyöngült már, mert itt is egyre több föld és nép jutott magánosok kezére.

jesen a síkságra ér; körülbelül 15 km. távol esett a régi Orodtól. A XV. századtól kezdve gyakran szerepel Aradban is a Besseney-család.

¹⁾ Várad Reg. *Bélnél*, 235. l., 203. §.

²⁾ *Karácsonyi* a Békésm. tört. társ. évk. X. 18.

³⁾ Codex Patrius, I. 13.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Codex Patrius, III. 110—1.

⁶⁾ U. o.

⁷⁾ Orsz. levélt. Dl. 12086.

⁸⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. V. 3., 215. — *Szabó*: Kun László, 103. (1280-ról); és orsz. levéltár, Dl. 1179. (1284-ról.)

III.

A TATÁRJÁRÁS.

1241 kora tavaszán IV. Béla király Aradvármegyében is meghordoztatta a véres kardot, hogy a minden oldalról betört tatárok ellen fegyverre szólítsa híveit. *Saul* aradi főispán ¹⁾ a megye zászlóalját valószínűleg az erdélyi és délvidéki dandárokkal együtt vezette a király táborába s mivel a tatárok ekkor még — márczius második felében — a felvidéken portyáztak, akadálytalanul egyesülhetett azzal. Ezt annak köszönhetette, hogy a Maros völgyét követve, nagyobb kerülőt kellett tennie, míg pl. a rövidebb úton, a Körös völgyén haladó váradi püspök egyenesen a tatárok elé került. A csanádi püspök, ki — úgy látszik — későbbben indult, csak alig menekülhetett a kúnok elől, kik királyuk, Kuthen megöletéséről, zajongva tértek vissza s ellenségnek tekintettek minden szembejövő magyart.²⁾

Albert aradi prépost már márcziusban parancsot kapott Béla királytól, hogy Vancsa váci püspökkel és a csanádi préposttal együtt Ausztriába, Babenbergi Frigyes országába kísérjék Mária királynét s gyermekét, István herceget; és ott várják be a hadi szerencse eldőlését.³⁾ Albert prépost udvari ember maradt azontúl is, hogy kancellári méltóságától megvált; küldetését is annak köszönhetette, hogy mint régi bizalmas ember, most is kéznél volt.⁴⁾

¹⁾ 1240-ben mint ilyet említik. (Fejér, Cod. Dipl. VI. 3., 552.) Feltehető, hogy ez évtől kezdve az egész Árpádkorszakból nem ismerünk több aradi főispánt.

²⁾ *Rogierius* siralmas éneke (ford. Szabó K.), 23—24. l. V. ö. *Ballagi* czikkével (Századok, 1877. 253. l.)

³⁾ *Rogierius*, 15—16. l.

⁴⁾ *Kardcsonyi* (Az aradi prépostság. I. a budapesti növendék-papság emlékkönyvét, 112. lap.) azt hiszi, csak úgy maradhattak meg az aradi prépostság legfontosabb oklevelei, hogy azokat is magával vitte a prépost. Nem hiszem, hogy rendes körülmények közt a káptalan kiadta volna még saját prépostja számára is e fontos okiratokat, — Budáról pedig, a dolog

Lehet, hogy a csanádi püspök tanácsára, mivel maga Arad vármegye jobbadán ennek egyházi hatósága alá tartozott, a nép itt is megkezdte a hegyek közé, erdők mélyébe való menekülést; ¹⁾ a bátrabb rész azonban sánczok és falak mögött foglalt állást és a legtöbb esetben elősmerésre méltóan védelmezte életét, családját és vagyonát. Erélyesen készültek a helyvédelemre; sánczokkal, árkokkal erősítettek meg a fontosabb helyeket, mi mellett nagy munkát kellett végezniök, mert az eféle sánczok 50—70 falu népének befogadására voltak szánva, a nagy kiterjedesű védőművek őrzése s egyúttal az egybeözönlött nép élelmezése pedig nagy gondot okozhatott. Az első rémhírek éjszokról érkeztek.

1241 májusa végén a tatárok, Kádán vezetése alatt, Nagyváradot feldúlták, mire a nép egy része az erdők és lápok közt Tamáshida felé menekült. Menekvésök irányát körülbelöl a nagyvárad-szalonta-aradi országút jelzi.

Tamáshida (ma Tamásda) a Fekete-Körös jobbpartján, a Töz folyó torkolatánál, éjszakfelől a Gyepesfolyó által is védve, még Biharmegyében feküdt. A túlsó part már Zarándmegyéhez tartozott. A városnak, melyet 1169 óta emlegetnek az okiratok, ²⁾ német lakosai nem engedték meg, hogy a Fekete-Körösön át Zaránd — (a mai Arad-) vármegyébe vezető hídon átkeljenek a futók, hanem jól megerősített városuk védelmére akarták őket kényszeríteni.

Rogierius váradi kanonok azonban társaival együtt mégis átkelt a Körösön ³⁾ és pedig, mivel az erősen őrzött hídon ezt alig tehették, alkalmasint csolnakon, ott, hol a Töz folyó Tamásda délkeleti részén a Fehér-Körösbe ömlik. E vonalat azért választ-

sürgösségéhez képest, a nélkül kellett elutaznia Albertnek, hogy Aradra lemelve, ez iratokat magához vehette volna. Különben, mint az alábbiakból kitűnik, egy adat sem bizonyítja, hogy Aradvára és a prépostság székhelye a tatárjárásban elesett volna s így az oklevelek eredeti helyökön, a káptalan levéltárában is fenmaradhattak. *Rogierius*, a mostani Aradmegyében lefolyt küzdelmek szemtanúja, semmit sem szól Arad pusztulásáról, de megemlíti, hogy vitézei többször sikeresen kitértek a tatárokra.

¹⁾ *Rogierius*, 23. l.

²⁾ Fejér, Cod. Dipl. VII. 1. 162.

³⁾ Így kell érteni *Rogierius* (Siralmas ének, ford. Szabó Károly, 37. l.) azon kifejezését, hogy bár «a németek bennünket a hídon átkelni semmi-kép nem engedének, . . . *mindamellett* egy szigetre letérénk.»

hatták, mert épen a Töz torkolatánál kezdődik az Ördögárka, vagy — mint a nép nevezi — Traján útja, mely sok helyütt az erdőkben ma is teljesen ép s akkor még épebb volt. Sűrű erdőkön keresztül vezetvén, kitünő kalauzul szolgálhatott a bujdosóknak. Helység közelébe csak Ágyánál ért s egészben véve délfele tartva, egyenesen egy, a Körös által képezett szigetre vezette őket.

Ezen sziget a Csigernek a Körösbe ömlésénél kezdődött, Zarándtól éjszaknyugatra s Nadabtól éjszakkeletre végződött.¹⁾ Ma is erdőség borítja, a somosi erdő és a csintyei írtás. A Holt-Körösnek déli részét századunkban szabályozták s abban, ha többé nem is az eredeti mederben, víz folyik; a Körösnek éjszaki ága azonban most már holt meder és csak nagy áradások, vagy nagy esőzések idején telik meg vízzel, mint azok az erek és laposak is, melyek maig bizonyítják, hajdan mily vizenyős volt e sziget.

Köröskörül rengeteg erdőség vonúlt, az úgynevezett Erdőhát, melynek tisztásain elég nagy számmal voltak a falvak. E terület éjszaki és déli természetes határát a Fekete- és a Fehér-Körös képezte, s ezeknek és a beléjük szakadó Töz, Korhány, Hosszúrét, Horgosrét, Ered, Pogányér, Sásér, Szivárgó, Leveles, Szartos, Bondos stb. vizeinek kiöntései lápossá és vizenyössé tették a tájéket.²⁾ Ant és Tamász, Bél-Zerind és a sziget közt, párhuzamos

¹⁾ «Közönséges vélemény és pedig igen alapos vélemény — úgymond a helymeghatározásokban sok szerencsével működő dr. *Karácsonyi* János (Békésm. tört. társulat évkönyve. VIII. 130.), — hogy ez a sziget a mai Gyula, mely akkoriban a sarkadi tó és a Körös kiöntése közt valóságos szigeten feküdt.» *Rómer* Flóris, a helyet megsejmelve, már 1878. kimondotta, hogy a leírandó véres esemény színhelye Nadab várhelye (Alföld, 1878., 222. sz.). *Bunyitay* Vincze pedig (A váradi püspökség története, III. 458.) nyíltan kijelentette, hogy semmikép sem lehet e sziget alatt Gyulát érteni. «Minden e magyarázat ellen szól; a sziget névtelensége, holott Gyulának már akkor neve volt, még pedig olyan, mely papi ember előtt, mint Rogerius, nem lehetett ismeretlen és ha szegény falvakat megnevez, hogyan hagyott volna névtelenül monostoros helyet? Továbbá Rogerius útjának iránya egészen másfelé tart és nem Gyulának; ha ide igyekezett volna, már fentebb Szalonta táján arra tér vala.»

²⁾ *Zachar*: A kisjenői uradalom térképe. (Jószágismertetés III. füzet. Pest, 1864., a kötet végén.) A második térképen Kisjenő, Dohányos, Horgostó és Somhíd kerületei.

római sánczok vonúltak, melyeket a két Körös közének védelmében előnyösen föl lehetett használni. A mellett a sziget délkeleti csúcsával átellenben, a Csiger torkolatának védelmére a zarándi vár szolgált, míg északnyugaton a nadabi várhely nevezete figyelmeztet, hogy a sziget túlsó része sem maradt védelem nélkül. Különben pedig az ágyai nép és a geróti vajda¹⁾ más szomszéd helységek népével együtt jól megerősítette a szigetet.

A szigetbe csak egy igen keskeny és szoros úton — alkalmasint a Trajánon — lehetett bemenni.²⁾ Az úton egy mértföldön három tornyos kapu épült, s ezeken kívül egy mértföldre köröskörül igen erős sánczok. Az egy mértföldnyi (hét és fél kilométernyi) távolság épen megfelel az Ágya és a sziget közt való útnak, míg az igen erős sánczok alatt részben a római sánczot érthetjük, mely az ágyai erdő felől szintén egyenesen nekivág a sziget keleti részének. Valószínű, hogy ez éjszokról délre vonuló párhuzamos sánczokat más, északnyugatról délkelet felé haladó párhuzamosakkal kötötték össze a környék lakosai.

A szigetbe menekült nép kérésére, de meg a hely erőssége által is bátorítva, Rogerius egyelőre cselédeivel együtt ott maradt. A kémek azonban csakhamar hírül hozták, hogy a tatárok közelednek. Titkon kiment a szigetből s egy szolgája és egy vezető kíséretében, összesen kilencz lóval délnyugatfelé menekült tovább, Csanád város irányában, mely oda nyolcz mfdre van.³⁾ Egész éjszakai erős lovaglás után hajnalban ért oda. A tatárok azonban épen előtte való nap foglalták el s dúlták fel Csanádot s az egész vidéket elárasztották. Fáradt lovaival vissza nem fordulhatván, a napot vermekben és kunyhókban lappangva töltötte. Éjjel pedig rendkívül óvatosan keresztül lopózott a tatárok között. Szégyenszemre vissza kellett térnie a szigetre, hol sok rossz hír várt reá. Az egyik, hogy a sziget bejárása előtt visszahagyott cselédei a

¹⁾ Wayda de Geróth. (Rogeriusnál, 37. l.) Szabó Károly szerint alatta csak Fekete-Gyarmatot értjük. Nem lehetetlen azonban, hogy valamely Gerót, vagy Gerold (Gellért) nevű helység lappang e név alatt.

²⁾ Ez, mint magam is láttam, még meglehetősen ép állapotban van a horgostói erdőben, honnan egyenesen a sziget északnyugati részébe vezet.

³⁾ Légirányban 9, a nadab-csanádi országút, a kanyarulatokkal együtt is, csak 10^{1/2} mfd.

lovakkal megszöktek, azok pedig, kik a szigetben vele voltak, pénzével és ruháival együtt elillantak. Ezeket azonban csakhamar utolérte sorsuk, mert a tatárok rájuk akadván, kard élére hányták őket. A másik, hogy megbízható hírek szerint a tatárok már is bevették a csak 15 kilométernyire levő Tamáshidát; a lakosok egy részét rabságba vitték, a többit pedig lemészárolták.

«Minek hallatára — úgymond Rogerius — fölborzadának hajam szálai, testem remegni és alélni, nyelvem nyomorúltan hebegni kezdett, átlátván, hogy közel van az iszonyú halál pillanata, melytől többé menekülni nem lehet.» A mai Dohányos-szigetet, mely csak 1100 méterre van Nadab falutól, s mely a Fehér-Körös és a Pogányér által berekesztve, legerősebb helye volt a nagy szigetnek, különösen megerősítette a nép. A sziget keleti részén, jól meggyúrt sárból, erősen kiégetett téglákat s szloptalpakat találtak újabban, melyek egészen úgy vannak idomítva, mint az árpádkorbeli tamáshidai templomnál alkalmazottak.¹⁾ Itt tehát vagy a Rogeriusnál említett egyik kaputorony, vagy már némi téglauerősség állott. Valószínű, hogy az utolsó kaputorony, mely a mintegy 150 hektárnyi kisebb szigeten uralkodott. Rogerius, a többi előljárával együtt, meg volt győződve, hogy e szigetet megvédelmezni nem lehet, s rávette a nép egy részét, hogy inkább a szomszéd nagyobb szigeten, a somosi erdőben, a lápok közt kereszen menedéket. Magával vitte a sziget előljárójának két fiát is, tudván, hogy azok kedvéért az apa majd csak küld élelmet utánuk. Az első nap hajnalán már meg is kapta az élelmet, egyúttal azonban arról értesült, hogy a tatárok az egész szigetet körülvették. Intézkedéseikből azt lehetett gyanítani, hogy a Körösnek meg nem erősített oldalán fognak támadni. A kardforgató nép tehát a nagyobb sziget védelmére sietett. A tatárok azonban hirtelen egyenesen az őrizet nélkül maradt kapukra rohantak, azokat bevették, «s a szigetbe bemenvén, nem találának a mieink közül senkit, ki nyilat lőtt s vagy lóháton, vagy gyalog velök szembeszállt volna. Mi s milyen, mennyi s mily nagy gonoszságokat és kegyetlenségeket követtek ott el, nemcsak látni volna rettenetes, hanem hallani is irtóznának az emberek. S miután onnan a zsákmányt elhordták, a

¹⁾ Alföld, 1878. 222. sz.

nők és férfiak részint darabokra vágott, részint ép holttestei meztelen maradának.»¹⁾ A szerencsétlen áldozatok csontvázai csak 1878-ban kerültek ismét napvilágra. Mintegy 1000 □ méter területen több mint egy méter magas csonttelepre bukkantak épen azon tájon, hol a Körös-csatorna derékban metszi ketté a nadabi várhelyet. Úgy voltak egymás fölé helyezve, mint az ölberakott hasábfák.²⁾

Három egész napig pihent a szigeten Kádán tábora s a negyedikén is, zsákmánnyal megrakodva³⁾ a seregnek csak egy része ment tovább, a többi elbújva leselkedett a visszaszállingó magyarokra. Éhségtől kényszerítve a falvak népei valóban fölkeresték a nadabi várhelyet, remélve, hogy éléstáraikban még találnak valamit; az elrejtőzött tatárok azonban rajtok ütöttek s nagy részöket levágták. Maga Rogerius tized vagy huszadnapra ment be a szigetre, hogy a holt testeket felforgatva kutasson valami maradék étel után. «Mily nagy lehetett ott — úgymond — a búz, mily nagy a gyász, mily nagy a félelem, gondoljátok meg.»⁴⁾

Az Erdőhátat, mely a Fekete- és Fehér-Körös közt levő egész vidéket magában foglalta s általán a zarándi erdőségeket, «a sűrű bozótokat, a homályos berkeket, a vizek mélységeit, a puszták sivatagjait» egy hónapnál tovább hajszolták a tatárok, mi azt mutatja, hogy a zarándi várkatonaság vagy szétzüllött már, vagy maga is áldozatul esett a tatárok vérszomjának, mivel egyszerű földvár

¹⁾ Rogerius, id. h. 40. l.

²⁾ Alföld, 1878. 222. sz. Mivel e tájon egy oly csatát sem ösmerünk, mely hasonló vérontással járhatott volna s mivel Rogerius útiránya habozás nélkül e szigetre vezet bennünket, semmi kétség sem férhet hozzá, hogy a Rogerius által leírt méiszárlás a nadabi várhelyen történt.

³⁾ A nadabi várhelyen igen sok vas és cserép régiséget találtak, melyből József főhg 1880 jun. 25. sokat ajándékozott a nemz. múzeumnak, különösen vas lándzsacsúcsokat, sarkantyút, kengyelvasat, patkókat, vaslemezeket és kapesokat, valamint lófogakat (l. a nemz. múzeum 1880. évi jegyzőkönyve, 93. sz. s *József főhg* eredeti levele «325. 1880. ügyv. N.» jegy alatt), becsebb tárgy azonban nem került felszínre, mi a rablás teljes voltát bizonyítná. Valószínű azonban, hogy később ép ezen helyen állott a Nadabyak és Dóczyak kastélya, mint ezt az ott talált domborműves kályharészletek mutatják.

⁴⁾ Rogerius, 40. l.

lévén, a kővárak ostromához különben nem igen értő ellenséggel alig szállhatott szembe. Hiszen csak néhány év előtt is bizonytalan volt a sorsa s földjeinek egy része Csáky Miklós comes kezeire kezeire kerülvén, várkatonái is megfogyatkoztak.

Kővár az egész mai Arad-, a hajdani Zarándmegye éjszakai sík részén nem állta útját a dúló seregnek, hacsak egyes megerősített monostorok, vagy földsánczok nem mentették meg az üldözött nép egy-egy csapatát. Csak az élelmezés okozott fejtörést a tatároknak. A gabona — mert hiszen az események júniusban történtek — még lábán állott, a gazdák azonban az erdőekben, ott is a gödrökben, vermekben, odvasfákban meglapulva, rejtőzködtek. A tatárok most néhány elfogott bujdosót azon biztatással bocsátottak el, hogy mindenki bántatlanul hazatérhet falujába, ki nekik bizonyos határidőig meghódol. Az éhségtől elcsigázott nép hitelt adott az ígéretnak s tömegesen tért haza házaiba, melyeknek felgyújtásától a tatárok óvakodtak. Három napi járó földön egészen új élet kezdődött.

A hódolt lakosok bizonyos katonai igazgatás alá jutottak s minden falu egy-egy tatár előljárónak¹⁾ engedelmeskedett. Sőt az igazság kiszolgáltatásáról is gondoskodtak a balivok, vagy kenézek, kivált ha lovakat, barmokat, fegyvereket s más ajándékokat vittek nekik. Ők kapták a legszebb leányokat, kikért különben juhokat vagy ökröket, lovakat adtak cserében.²⁾ Egyébiránt «kinek-kinek szoros igazságot szolgáltatnak vala» s még a vásárok megtartásáról is gondoskodtak.

E közben az egész nyáron serényen folyt az aratás, nyomtatás; betakarították már a gabonát, csűrökbe hordták a szalmát és szénát, sőt még a szürettel is elkészültek. A békességes egyetértés csak akkor bomladozott a hódítók és hódoltak közt, ha az apák leányaikat, a férjek feleségeiket s a testvérek szép hűgaikat megtagadták a tatár uraktól.

¹⁾ *Rogerus* (41. l.) királynak nevezi.

²⁾ *Rogerus* (u. o.) száz kenéztől tud és szerinte csak az ő gazdája is majdnem ezer falut kormányzott. A szám maga, ha falvak alatt voltaképp csak tanyákat kell is értenünk, bizonyosan túlzott; a kanonok azonban mint szemtanú írt, ki «hogy életöket lássa», az előkelő tatár urakkal megismerkedett és gyakran járt köztük.

A kenézek rendszeresen hetenkint összegyűltek a parancsok átvételére s a tennivalók megbeszélésére. Egy ily gyűlés után, október közepe táján valamennyi kenéztől parancsolat érkezett, hogy a megjelölt falvakból férfiak, nők és gyermekek ajándékokkal járuljanak eléjük. A nép nem értette ugyan a parancs okát, de nem mert ellenszegülni. A kenézek azonban, alig vették át az ajándékot, egy völgybe vezették, mindenből kifosztották és irgalom nélkül legyilkoltatták őket.

Egy éjjel azután közösen a még megmaradt falvakra rohan-
tak s vérszomjuk elől csak igen kevesen menekülhettek az erdőkbe és a barlangokba.²⁾ A többiek csupán úgy maradhattak meg, ha valamely tatár szolgálatba állt magyar úr cselédeiül szegődtek el. Így tett maga *Rogerus* is. Hajadon fővel és mezitláb menekült azon rettenetes napon a maga balivjától a szekerek őrizetére rendelt s «tetteikben» már tatár magyarok sátrai közé, hol egy úr nagy kegy-
gyanánt fogadta őt szolgájává.³⁾

¹⁾ Arad-Hegyalja éjszaki részén, Galsán, Egregyen (Agris) s a Makra alján is már 1214-ben (*Fehér*: Cod. Dipl. III. 1., 153.) fejlett szőlőművelés volt. Mi természetesebb, mint hogy a tatárok Nadab alól, honnan e helyek csak félnapi járóföldre vannak, ide is elkalandoztak. S mert síksági (kerti) borokra nem gondolhatunk, bizonyos, hogy ezeket a kényszerült szüreteket a boráról ma is híres Aradhegyalján és Makraalján tartották. — Annak azonban, hogy a bizonyosan megerősített somboly-pankotai és világosi apátságok monostorait megostromolták volna, nincs nyoma.

²⁾ Azon — mint láttuk, tarthatatlan — esetben is, ha Gyula környékén kellene keresnünk a *Rogerus* által említett szigetet, az emlékirónak ezen (a 43. lapon följegyzett) adatából kitűnik, hogy a dűlās kiterjedt az egész Erdőhátra vagy Lunkaságra, azaz a mai Aradmegye éjszaki részére, körülbelül Boros-Sebes, Dézna és Biharban Rézbánya vidékéig, hol a mészkőhegységben valóban vannak barlangok, az őserdők pedig most sem hiányzanak. Altalán a szenvedéseknek ezen megható leírása különösen Aradvármegyére vonatkozik ugyan, de bizonyosan így történt ez azon a szomorú nyáron Magyarország más vidékein is.

³⁾ Később a nemzeti visszahatás tatároknak nevezte magukat e magyarságukról megfélekedett embereket. Így említ az aradi káptalannak egy 1332. évi oklevele is bizonyos *Tatár* Miklóst, ki Varsányi Márk szolgája volt. (Zichy-okm. I. 387.); s 1438. Zsigmondé egy *Tatár* Mátyást, ki jelen volt Köbli, Hegenháza és Nagy-Somos határjárásánál. (Orsz. levélt. Dl. 13244.)

Az ellenség azonban nem semmisítette meg az emberek és az állatok számára fölhalmozott élelmet s most sem gyűjtötte fel a házakat. Az ősz már beköszöntött¹⁾ s a minden ponton győztes tá-
 tárok vagy azt remélték, hogy a télen itt pihenhetik ki a nyár fára-
 dalmaid, vagy legalább hogy — kellő őrizet alatt — családjaikat
 megkímélhetik egy téli hadjárat viszontagságaitól.

Azonban csakhamar odahagyták a Körösök vidékét. Egy za-
 varos néphagyomány szerint²⁾ azért, mert a neki búsult lakosok³⁾
 végre összeszedelőzködve, a Bihar havasaira szorították föl a mon-
 golokat, kikre másoldalt az erdélyiek rontottak, úgy hogy egy szá-
 lig levágták a gyűlölt ellenséget. A nagy esemény emlékére Szent
 Péter és Pál napján ezentúl évről évre összejöttek a Gajna csúcsán
 (hol most Arad-, Alsó-Fehér- és Hunyadmegyék határa összesző-
 gellik) s leányvásár néven ott tartják maig is a rögtönzött lakodal-
 makat. A tatárok azonban más okból hagyták oda a Körös mellékét.

A Maros vonalát akarták kezeik közé keríteni s mivel a Ma-
 roson való átkelést, a folyó elég széles levén nyáron, csekélyebb
 számú sereg is megakadályozhatta, úgy látszik, be akarták várni
 azt az időt, míg a folyó beáll, hogy azután a jégen őrizetlenebb
 helyeken keljenek át a balpartra. Ezen a télen a Dunántúlt is így
 hódították meg.

Arad és Csanád vára felé vonultak, melyeket a közelökben

¹⁾ Arad-Hegyalja magyarádi részén s a Makraalján a szüret régtől fogva október 10-e táján szokott lenni.

²⁾ *Schmidl*: Das Bihar-Gebirge. 145. l. Öt írta át *Jung*: Rømer und Romanen in den Donau-Ländern, a IX. szakaszban.

³⁾ Az idézett szerzők szerint magyar és erdélyi oláhok, 1242-ben vagy 1246-ban. Hunfalvy, Jungot bírálva (Századok, 1877. 437. l.) épen Rogeriusra utal, hogy ott szó van Tamáshida német községről, de nincs szó oláh lakosokról, annál kevésbbé oláh győzelemről; mert — ú. m. — itt is, mint másutt, nem első, de utolsó megszállók az oláhok. Tény azonban, hogy Rogerius száz kenézt említ ezen a vidéken s másrészt, hogy már 1318-ban Károly-Róbert király épen az e vidéken (Borosjenő mellett) levő Dienesmonostorához tartozó oláh falvokról beszél, még pedig *régibb oklevelek* alapján. (Zichy-okmánytár, II. 131. 2.) Ezt nem a gajnai állított győzelem védelmére, hanem csak — alkalmilag — annak jelzésére idézem, hogy a tatárjárás idejében, a Fehér- és Fekete-Körös középfolyása mellett már igen is lakhattak románok.

eső Pereggel és Egressel együtt csak akkor akartak megtámadni, ha környéküket már egészen elpusztították. Ebből is látszik, hogy az erősített helyeket, hol nagyobb volt a katonaság, de több a gazdag zsákmánnyal kecsegtető gazdag, nemes menekvő, különösen úri asszony, — elég következetességgel kerültek és csupán akkor rohantak rájuk, ha a környéket feldúlva, kiéheztetésökre számítottak. Csak hebe-hóba, kisebb csoportok száguldoztak a várak alá, mikor azután az aradi és csanádi őrség nagy tüzzel ütött rájuk s jó darabon kergette az ellenséget. A mostani Aradvárosnak Csanádmegye felé eső határán a Scherz-féle tanyán 1850-ben másfél-száz lapos és vastag csontú, rendkívül széles állú mongol jellegű koponyát találtak, melyeken jobbra fegyvervágások nyomai látszottak.¹⁾ Alkalmassint az akkor még folyó Szárazéren való átkelést erőszakoló mongolok ösmerték ott meg az aradi vitézek kardjának, bárdjának erejét. S a tatárjárás idejére utal az Orod mezővároshoz tartozó *Tatárfürmező*,²⁾ az Orod városhoz tartozó rengeteg erdő tisztásának neve is.³⁾ Ekkor pusztúlhatott el a város határában épült Szent-Péter egyház⁴⁾ és ezen időre emlékeztet a Tatárhalom elnevezés.⁵⁾

A Szárazér mellékén, Aradvármegye éjszaknyugati részén

¹⁾ Ez eredményt akkor külön szakértő bizottság állapította meg. *Török* Gábor jegyzetei *Farec*nél. (Aradvárm. ismertetése 11. l.)

²⁾ Így van írva az orsz. levéltárban levő eredetiben (Dl. 29728.) *Fábián* [Aradm. leír. I. 237—8. l.] ezt Tatár-Fischnek olvassa, mint a hogy Anthokpatakának nézte ugyanazon oklevélben a «Kuchokpathakát.) *Rácz* Károly azután (Alföld, 1883. 125. sz.) Tatár-Fusznak magyarázza *Fábián* Tatár-Fischét. A mellett azonban, hogy a parancsoló módban alkotott helynevek igen is ritkák, a szabály az, hogy a helynevet úgy kell olvasnunk, a hogy hiteles alakban írva találjuk. E névnek pedig — akár értjük, akár nem második részét — ez oklevélnél nincs több nyoma; s meddő dolog azon vitatkozni, ne olvassunk-e inkább Tatár-füzet, a minek mindenesetre volna értelme; akkor azonban egyúttal azt is be kellene bizonyítani, hogy az oklevél kiállítója *Jakab esztergom-szentgyörgyi* prépost nem ösmerte a helynevet, holott *Bethphyzet* már helyesen írta ki.

³⁾ 1388-ban egy bizottság széltében és hosszában három nap alatt járta be. (*Fábián*, id. h.)

⁴⁾ Emberemlékezetet haladó idők óta elhagyottnak mondja azt 1384 jan. 27. *Mihály* orodi prépost. (Orsz. levélt. Dl. 7064.)

⁵⁾ *Jerney*, keleti utazás, II. 91.

egy *Ferg* (ma Pereg) nevű körülsánczolt «új falu»-ban¹⁾ verődött össze a közelben levő, mintegy hetven falu népe.²⁾ A szegény nép esténként remegve találgatta, melyik menekvő csoport falujának tüze festi pirosra az égboltot. Mert Aradmegyében már semmit sem kímélt az ellenség, hanem féktelenül dúlt és pusztított.

Mikor azután sivataggá tette a vidéket, teljesen bekerítette Pereget. Jellemző, hogy a csapat nagyobb részét kúnok, bolgárok, ruthének és magyar foglyok tették; a tatárok kevesen, talán csak annyian voltak, a mennyi a sereg együvétartására föltétlenül szükségesnek mutatkozott. Első rohamra magyar rabjaikat küldték s nagyon örvendeztek, mikor azokat peregi testvéreik egy szálíg agyonnyilaszták, vagy levágták. Azután a ruthéneket, majd a bolgárokat s végül a kúnokat küldték. Nevetve szemlélték, mint gyilkolják egymást az európaiak; s ha a támadókat, kik különben sem mehettek valami lelkesülten a rohamra, a peregiek visszaverték, a megfutamadók egyenesen tatár uraik kardjába szaladtak.

Éjjel-nappal egy hétig harczoltak már s végre is kimerítették a védők erejét. Betöltötték az árkokat s a falut bevették. A peregi sánczokban még mostan is gyakran találunk fegyverdarabokat és emberesontokat.³⁾ Elpusztult, néphagyomány szerint⁴⁾ a templom is, mely körül e sánczokat építették.

S most szörnyű jelenet következett.

¹⁾ «Ujfalú, melynek neve Perg volt» (*Rogierius*, 43. l.); 1298-ban és 1320-ban okleveleken is Pereknek írva. (Orsz. levélt. Dl. 1506. és 2019. sz.)

²⁾ Ez mindamelllett sem hihetetlen, hogy Orodvára nem egészen 38, Csanád 34 s Egres, hova szintén sokan menekültek, de mely már a Maros túlsópartján volt, csupán 23 km.-re feküdt Peregtől. Kétségtául mindegyik erősített helyen sok falu népe vonult meg; de a falvak száma az akkori Aradvármegyében jóval többre is rúgott, mint manap. Hogy nem lehet, mint *Fessler* tette (*Geschichte der Ungarn*, II. 532.) Pereget a *magna villa* jelzés alapján Nagylaknak mondani (mikor *Rogierius* nyíltan írja, hogy ez új [nagy] falu neve Perg volt), már *Szabó K.* bebizonyította. (*Rogierius*, 44. l.) Határában most is láthatni egy erősség sánczainak nyomát. *Szondy Imre*: Az Egyekből lett Kis-Pereg története, 22. l. (Névtelenül jelent meg.)

³⁾ *Szondy*, id. h. 22. l. és *Bedrich Lajos* peregi jegyző úr tudósítása.

⁴⁾ *Siralmas éneke* 44. lapján. «A város — ú. m. *Hammer-Purgstall* (*Geschichte der goldenen Horde*, 123. l.) — vérmező lett, melyen a vér vétele burjánzott.»

A tatárok kinn a mezőn sorba állították egyoldalt az elfogott vitézeket s úriasszonyokat, másoldalt pedig a parasztokat s mihelyt elszedték pénzüket, fegyvereiket, ruháikat s más értékes tárgyaikat, a szerencsétleneket karddal és fejszével vagdosták agyon. Csak azok maradtak meg, kik az általános mézszárlásban észrevétlenül ledobbantak a halottak közé, hogy azoknak vére rájuk frecscsenvén, a barbárok őket is holtaknak higgyék. «A ki ennyi nép elvesztét — úgymond a szemtanú Rogerius — józan észszel elgondolja, ezen helyet vérmezőnek méltán nevezhetné.»¹⁾ Még rosszabb lett azon nők sorsa, kiknek szépsége lebilincselte a tatár urak szívét; életben hagyták, de magukkal hurczolták őket.

Pereg alól kissé délnyugatnak menve, az arad-csanádi határ közelében átkeltek a Maroson s a már Csanádvármegyében (most Torontálban) fekvő Egrest vették ostrom alá. A ciszterciták monostora meg volt erősítve s valószínűleg egészen újonnan, mert hiszen csak hat évvel előbb helyezték ott örök nyugalomra II. Endre királyt, neje, az aradi templom építője, Jolánta királyné mellé. A tatárok hajító és faltörő gépeket alkalmaztak a falak ellen, mire az ostromlott barátok önként feladták az erősséget. Magukat a cisztercitákat nem bántották, sőt eleresztették őket, néhány úriasszonyt és igen szép leányt azonban innen is magukkal hurczoltak, míg a többieket kard élére hányták. Magát a monostort nem dúlták fel teljesen.²⁾

Egyébiránt Aradvármegyének a hegyek közt, a Maros mentén eső része, úgy látszik, elkerülte a végromlást, mert a Maros mentén működő tatár sereg október végén a Fel-Duna felé tartott. Az volt a cél, hogy a Duna és Dráva közének elfoglalása után közvetlenül Németországra támadjanak.³⁾ Kádán, kit egyébiránt a

¹⁾ Ezt nemsokára, midőn a történeti helynevek följújtására kerül a sor, valószínűleg meg is teszi Aradvármegye.

²⁾ *Henszlmann és Rómer szemléje* alapján *Rupp*, Magyarorsz. helyr. tört. III. 70. 1280-ban Egresmonostora már kibírta a kúnok támadását. (*Fejér*, Cod. Dipl. V. 3. 207.)

³⁾ Egres ostromának elmondása után *Rogerius*, mintegy belefáradva a történetek elbeszélésébe, némi phrasis után a tatároknak a Dunán való átkelésre kigondolt ravaszágáról és Esztergom ostromáról kezd szólni (45. l.) s ennek kapcsán említi, mily rosszul esett neki az a hír, hogy «a

többinél «jólelkűségben, derekabbnak mondanak vala» Batuval egyesült,¹⁾ és egészen a Dunán túlra, majd Dalmáciaiáig hatolt, hogy, ha lehet, magát a királyságot is elfogja.²⁾ Foglyait, zsákmányait mindenüvé magával czipelte, mégis nagy gyorsaságot tanúsított mozdulataiban. Dalmátországból Bosznián, Szerbián, délkeleti Magyarországon és Erdélyen át³⁾ kezdték meg a visszavonulást 1242-ben.⁴⁾ «Az elpusztított földön, zsákmányokkal és butorokkal terbelt szekerekkel, baromsordákkal és juhnyájakkal» lépésről lépésre haladtak, kutatták a barlangokat és a berkek sűrűjét, hogy a mit az előnyomuláskor meg nem találtak, visszamenet megleljék.» Ettől a nyomorúságtól Aradvármegye mostan ment maradt s valószínű, hogy a Pálülésétől (Paulistól) körülbelül Dévágig terjedő Marosvölgy, Aradvármegyének e szép része, tatárt sem látott.

MÁRKI SÁNDOR.

tatárok felhagynak vala Németország megvívásával, mivel azt gondolom vala, hogy ott gyilkosaim kezéből menekülhetek.» (U. o. 48. l.)

¹⁾ *Bretschneider*: Notices of the mediæval geography. (Sámi fordításában, Vasárn. Ujság, 1876. 42. sz.) ezt az évkönyvek hallgatása mellett is igazolhatóan gyanítja.

²⁾ *Hammer-Purgstall* szerint (id. h. 124. l.) Egres alól a tatár seregnek csak egy része ment a Dunántúlra, majd Dalmáciába, hol sokan le is telepedtek. Ezeknek utódai volnának a morlások. (126. l.)

³⁾ V. ö. Tamás spalatói főesperes tudósítását (Rogeriusnál 82—83. l.) és Rogerius elbeszélését u. o. 48—51. l. Erdélybe valószínűleg a biztrahátszegi völgyön nyomultak be s a Sztrigy torkolatától fölfelé a Marost követték.

⁴⁾ *Bretschneider* (id. h.) adatai szerint 1243-ban; s az egri püspökség szabadalmait 1271-ben megerősítő levél szerint is három évig rejtőzködött Béla király a tengerparton. (*Fábián*, id. h. I. 260.) *Hammer* azonban (id. h. 126. l.) kimutatja, hogy 1242-ben tértek vissza, noha *Kujukot* csak 1246. választották khánnak. (132. l.)